

УДК:355.48(470.4)«1942/1943»:069.8

© **Ярослава ПАСІЧКО**

**СТАЛІНГРАД – ТОЧКА ВІДЛІКУ НОВИХ ФАКТІВ І ПОДІЙ
(НА ОСНОВІ НОВИХ НАДХОДЖЕНЬ ДО ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ
МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»)**

Досліджується та аналізується змістовно-документальний пласт з останніх надходжень до фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» за темою «Сталінградська битва». На прикладах комплексів учасників битви на берегах Волги ілюструються факти та події, які вперше впроваджувалися в ході корінного перелому у Великій Вітчизняній війні й стали своєрідною точкою відліку перемог Червоної армії.

Ключові слова: Сталінград, Волга, загороджувальні загони, контрнаступ, ультиматум, фондова колекція, музей.

Битва на берегах Волги стала характерною точкою відліку на героїчному та драматичному шляху визволення окупованих регіонів Радянського Союзу від нацизму та фашизму, у тому числі міст і сіл України; своєрідним тріумфіратом здобутків Червоної армії.

Сталінградська битва – одна з найбільших і найважливіших операцій Другої світової війни, яка тривала понад 6,5 місяців, складалася з оборонної (17 липня – 18 листопада 1942 р.) та наступальної (19 листопада 1942 р. – 2 лютого 1943 р.) операцій радянських військ. На різних її етапах з обох сторін одночасно брали участь понад 2 млн бійців. Ворожі війська втратили п'ять армій: дві німецькі, дві румунські та італійську – всього близько 1,5 млн солдатів і офіцерів, тобто чверть усього складу військ, що діяли на радянсько-німецькому фронті [4, 13]. Битва на Волзі – одна з найбільших битв не лише Великої Вітчизняної, а й Другої світової війни. Сталінград став точкою відліку корінного перелому у війні.

Серед зарубіжних істориків щодо цього твердження єдиної думки немає: для одних перелом у ході війни – це поразка генерала Е. Роммеля в Африці в жовтні – листопаді 1942 р., для інших – висадка союзників в Італії у вересні 1943 р. або відкриття Другого фронту у червні 1944 р. Проте в історичній науці всіх країн світу битва на Волзі посідає особливе місце.

Історіографія Сталінградської епопеї почала створюватися з часів воєнної доби. Битва широко висвітлювалася в радянській періодиці. Значна кількість кореспонденцій опублікована у фронтових та армійських періодичних виданнях, яким належить гідне місце у фондовій колекції Меморіального комплексу, що постійно поповнюється новими надходженнями з теми «Сталінградська битва». За результатами останніх фондово-закупівельних комісій новими надбаннями музею стали такі періодичні видання: «Красная армия» (газета Сталінградського, пізніше – Донського фронту), «За Родину» (газета 780-го артилерійського полку 207-ї стрілецької дивізії 24-ї армії Сталінградського фронту); газети та журнали центральних органів влади, що висвітлюють хід подій на берегах Волги: «Комуніст», «Блокнот агітатора Червоної армії», журнал «Смена», де містяться Укази Президії Верховної Ради СРСР, зведення Радінформбюро, статті, оповідання тощо [5; 19; 21; 15; 23]. У повоєнній та сучасній історіографії Сталінградської епопеї колосальне місце належить енциклопедичним виданням, мемуарній і художній літературі, збіркам архівних документів та наукових праць; особливу цінність мають опубліковані спогади, щоденники, листи, протоколи допитів воїнів Вермахту тощо.

Битва на берегах Волги стала зламним моментом в історії світу, країн і конкретних людей. В історії Радянської держави Сталінград (до 1921 р. – Царицин) двічі ставав точкою відліку перемог радянських військ. Уперше – влітку 1918 р., коли червона кавалерія завдала рішучого удару Донській армії генерала П.М. Краснова і тим самим здобула вирішальну перемогу в громадянській війні, а вдруге – через 24 роки, коли на цій самій землі Червона армія, залишивши перед цим Україну, Білорусію, Прибалтику, Молдавію, усе-таки зупинила ворога і вперше перехопила стратегічну ініціативу. Сталінград у 1943 р. став точкою відліку бойових звершень Радянського Союзу. Перемога радянських військ високо піднесла політичний та військовий престиж СРСР.

Сталінград – точка відліку важливого етапу розвитку радянського військового мистецтва. Під час Сталінградської епопеї Червона армія вперше використала максимально високу щільність снайперського вогню, набула досвіду в ході вуличних боїв, використавши тактику ведення бою на мінімальній відстані від переднього краю оборони противника; вперше за роки війни контрнаступ 19 листопада 1942 р. розпочався із масштабної артилерійської підготовки, тривалість якої сягала на різних ділянках прориву від 40 до 80 хвилин при щільності артилерії від 70 і більше гармат та мінометів на 1 км фронту й масованого авіаційного наступу; вперше була здійснена операція з оточення великого ворожого угруповання. Саме під Сталінградом бійці здобули досвід одночасного створення внутрішнього й зовнішнього фронтів оточення, розподілення між ними сил, хоч з різних причин повністю здійснити оточення й розгром ворога (як єдиний процес) не вдалося.

Сталінград – точка відліку бойового шляху новостворених військових частин, з'єднань, багатьох героїв війни, зокрема українців, точка відліку шляху в безсмертя, адже битва сповнена прикладами масового героїзму.

Одночасно Сталінградська битва мала не тільки військово-стратегічне значення. Вона була боротьбою двох армій, двох країн, двох політичних систем, а також

протистоянням особистих амбіцій лідерів двох тоталітарних режимів. У цій боротьбі обидві системи вдавалися до крайніх заходів. У липні 1942 р., коли війська Південно-Західного фронту не змогли втримати наступ добре озброєних та підготовлених військ 6-ї піхотної та 1-ї і 4-ї танкових німецьких армій, коли стан подій під Сталінградом погіршувався день за днем, свою точку відліку розпочав один з одіозних документів війни – наказ № 227 «Ні кроку назад», текст якого тривалий час зберігався під грифом «цілком таємно». Натомість на фронті широко використовувалися листівки зі зверненнями до командирів і бійців, з текстами наказів військам Сталінградського та Південно-Західного фронтів: «...У короткий термін надати допомогу своїм братам, захисникам Сталінграда, а військам Південно-Східного фронту ще наполегливіше захищати місто, завдаючи контрударів по нахабному ворогові. Усім військам діяти рішуче та сміливо, оперативно та хоробро!»; «...Не допустити ворога до Волги, захищати місто Сталінград. Захист Сталінграда має рішуче значення для всього Радянського фронту. Не шкодуючи сил, зневажаючи смерть, не допустити німців до Волги, не здати Сталінград! Кожен із нас повинен розуміти, що захоплення німцями Сталінграда та вихід їх до Волги буде зміцнювати наших ворогів і ослаблювати наші сили. Ні кроку назад!» [17; 18].

На собі відчув дію наказу № 227 батальйонний комісар М.О. Хоменко – заступник командира з політчастини 780-го артилерійського полку 207-ї стрілецької дивізії 24-ї армії Сталінградського фронту. У службовій характеристиці зазначено: «від 5.09 до 14.11.1942 р. виявив себе вимогливим та енергійним офіцером» [14]. У ході контрнаступу радянських військ під Сталінградом Микола Олександрович отримав важке поранення. Після лікування повернувся у свій полк, разом з яким пройшов фронтовими дорогами, визволяючи Україну, Білорусію, Прибалтику, Польщу, дійшов до Берліна. З родинного архіву фронтовика нещодавно до Меморіалу були передані світлини, газети, листівки, що віддзеркалюють хід подій Сталінградської епопеї, листи від різних організацій, зокрема школярів середньої школи Медведівського району (нині Черкаської області): «...З ваших розповідей ми дізналися про героїв оборони Великого міста, про них ми ніколи не забудемо. Ці герої назавжди залишаться в наших серцях, ми завжди будемо брати з них приклад...» [16].

Сержант М.С. Строкач – командир відділення 79-го окремого загороджувального загону відділу контррозвідки «СМЕРШ» 62-ї армії – на власні очі бачив постріли у спину, розуміючи при цьому, що відступати вже нікуди. Картини Сталінградської битви запали в пам'яті ветерана навечно, можливо, тому, що це були перші вражаючі епізоди війни. Сталінград став точкою відліку його бойового шляху. Були на цій дорозі втрати й перемоги, важкі поранення. У розпал боїв за місто на берегах Волги життя йому врятував знак «Гвардія», в якому застряг осколок ворожої кулі лише в кількох сантиметрах від серця. Про свої враження, переживання колишній фронтовик, киянин Микола Сергійович написав книгу, яку презентував музею [10].

Проте загороджувальні загоны не стали панацеєю у вирішальній битві. Перемагаючи неймовірні труднощі, радянські люди вистояли: і ті, хто на сталінградській землі здобув своє перше бойове хрещення, і ті, хто використав свої знання та досвід

попередніх боїв і показав свою військову майстерність, і ті, хто вижив, і ті, хто тисячами залишився лежати на берегах Волги.

Сталінград став своєрідною точкою відліку нового відрізка бойового шляху, шляху максимальних зусиль і високих нагород для капітана Г.Л. Охріменка – командира батареї 115-го гвардійського винищувально-протитанкового артилерійського полку 64-ї армії. Випускник 1-го Київського Червонопрапорного артилерійського училища ім. С.М. Кірова на фронті з перших днів війни. Учасник оборони Києва. Свою першу бойову нагороду – орден Червоної Зірки – отримав саме під час Сталінградської битви, про що з гордістю написав у листі до брата: «...З перших і до останніх днів брав участь в обороні міста Сталіна, за це нагороджений орденом Червоної Зірки та медаллю «За оборону Сталінграда». Наша частина «гвардійська»... З дому ніяких новин не маю, де мама, Ніна, Антон? Але нічого, впевнений, якщо буду живий, зустрінуся з ними...» [12]. Не судилося Георгію зустрітися з рідними, у грудні 1943 р. під Кіровоградом був смертельно поранений. Раритети з родинного архіву Охріменків із грудня 2012 р. зберігаються у фондовій колекції Меморіалу.

Не тільки для дорослих війна стала точкою відліку в безсмертя. У вирі Сталінградської битви зазнали страждань сотні дітей, які опинилися в пеклі боїв, побачили своє рідне місто у вогні, майже повністю зруйнованим. Багато з них загинули.

П'ятирічному хлопчику Гені Короткову пощастило вижити, та Сталінград став точкою відліку його дорослого життя. У вирі війни від голоду померла мати, батько та старший брат воювали на фронті. Він залишився сам у великому зруйнованому місті, один на один зі страхом, холодом, голодом, смертю. 28 листопада 1942 р. ледь живого хлопця підібрали бійці 62-ї армії Сталінградського фронту. Долею Гені опікувався полковник Г.І. Вітков – начальник особливого відділу штабу 62-ї армії, який дав йому своє прізвище. Разом із названим батьком вихованець 8-ї гвардійської армії пройшов увесь фронтовий шлях – від Сталінграда до Берліна. Нині Геннадій Григорович Вітков проживає в Харкові, своїм другим днем народження вважає 28 листопада і завжди пишається тим, що він – сталінградець [6].

Пишається й Україна своїми синами – Героями Радянського Союзу за Сталінградську битву, серед 112 воїнів-героїв – 15 українців [2, 685].

У вітчизняних підручниках з історії Сталінградську битву часто називають «епопеєю», словом, яке означає складну й водночас велику історію, низку вирішальних подій. Деякі американські історики про Сталінградську битву говорять, що якби в їхній історії була хоч одна така битва, лише на ній вони виховали б три покоління патріотів. Це справедливо, бо на берегах Волги були здійснені такі подвиги, які перебувають на межі людських можливостей. Серед них особливе місце належить колективним подвигам героїв Нової Надєжди та Красновки.

У січневих зведеннях Радінформбюро 1943 р. згадуються населені пункти, за утримання яких йшли жорстокі бої. Є в цьому переліку й хутір Нова Надєжда [7]. Саме тут відзначився екіпаж танка під командуванням лейтенанта О.Ф. Наумова 344-го танкового батальйону 91-ї танкової бригади, який знищив 2 ворожі танки, 4 міномети, 5 кулеметів, 7 дзотів, багато живої сили противника [24]. У запеклому бою з ворогом

був підбитий танк, однак екіпаж продовжував чинити опір до останнього патрона. Пошкоджену машину оточили гітлерівці, але воїни в полон не здалися. Четверо танкістів були спалені живцем. Усім членам екіпажу 23 вересня 1943 р. посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У вогні загинули і 13 героїв Красновки – воїни 2-ї стрілецької роти 130-го гвардійського стрілецького полку 44-ї гвардійської стрілецької дивізії 1-ї гвардійської армії, які разом зі своїм командиром – капітаном І.С. Лікуновим – до останнього патрона утримували три житлові будинки [25]. Спалили живцем усіх, хто залишився живим, оскільки бійці відмовилися здатися в полон. 31 березня 1943 р. тринадцятьом сміливцям посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу [9].

Герої Красновки – це герої операції «Малий Сатурн», складника Сталінградської наступальної операції – точки відліку шляху визволення України від нацистських загарбників. «Наш шлях – Сталінград – Перемога. На нас чекає Україна! Вперед, за Україну!» – писала в лютому 1943 р. фронтова газета «Сталинское знамя» [22].

Завершальна операція Сталінградської битви з розгрому оточеного ворожого угруповання під кодовою назвою «Кільце» (10 січня – 2 лютого 1943 р.) стала відправною точкою і для німецької армії – початком їхнього шляху у зворотному напрямі, точкою відліку поразок. Напередодні операції військовий інженер 1 рангу М.І.Культін, начальник штабу інженерних військ 21-ї армії Донського фронту, в листі до дружини написав: «...Удень наші «катюші» і «боги війни» (артилеристи) та соколята «давали духу» фрїцам. Удень я весь час мотаюсь по передових, уночі пишу бойові розпорядження військам. Ми сидимо на висотах, а «сонливі ганси» – внизу... у них мало снарядів та куль... а ми вдень і вночі «смалимо» по них із їхніх гармат та їхніми ж снарядами... Били, били цілий місяць, а їх все багато... Десятки разів нас кидали по різних місцях, щоб прорвати залізне кільце оточення, і кожного разу з великими втратами... Ми йому створили «райське життя»... Будемо бити та знищувати до кінця, поки не скаже «я... більше не буду» [13]. Цей лист та інші матеріали Михайла Івановича нещодавно поповнили фондову колекцію Меморіалу.

У сталінградській «котел» потрапило 330 тисяч нацистських солдатів та офіцерів [20]. За два дні до початку ліквідації оточеного угруповання, 8 січня 1943 р., з метою уникнення подальшого кровопролиття командуванню і всьому офіцерському та рядовому складу нацистських військ була висунута капітуляція. Сталінград став і точкою відліку застосування механізму ультиматумів.

Уперше в ході війни пред'явлений ультиматум, текст якого відповідав усім традиціям ведення війни, згідно з рішеннями II Гаазької конвенції 1907 р., підписали представник Ставки Верховного Головнокомандування Червоної армії генерал-полковник артилерії М.М. Воронов і командувач військ Донського фронту генерал-лейтенант К.К. Рокоссовський [8]. Зміст документа був надрукований російською та німецькою мовами, вручати мали добровольці. Ними стали начальник відділу інформації штабу Донського фронту майор О.М. Смилов, парламентар-перекладач капітан М.Д. Дятленко та старшина Сидоров, сурмач музичного взводу 260-ї стрілецької дивізії. Порядок дій парламентарів (до дрібниць) був ретельно

продуманий та узгоджений із вимогами Гаазької конвенції. Достеменно відомо, що після оголошення ультиматуму командувач 6-ї німецької армії генерал-полковник Ф. Паулюс неодноразово звертався до Гітлера з цього питання, однак згоди на капітуляцію не отримав [11].

Сталінградський ультиматум – перша категорична вимога радянської армії в ході війни. Потім були ультиматуми під Корсунь-Шевченківським, у Будапешті, Берліні та інших місцях. Близько 60 радянських офіцерів у роки війни виконували місії парламентарів.

«Рясним урожаєм» увінчалася Сталінградська битва. Лише у ході операції «Кільце» загинули понад 140 тис., у полон було захоплено понад 90 тис. солдатів, у тому числі 2 500 німецьких офіцерів, 24 генерали 6-ї армії на чолі з фельдмаршалом Ф. Паулюсом [1, 114]. Ще ніколи така кількість вищого ешелону німецького командування не потрапляла в радянський полон. У Німеччині вперше у ході війни був оголошений триденний траур. Червона армія нарешті перехопила стратегічну ініціативу, яку втримувала до кінця війни.

У грудні 1942 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР уперше були засновані медалі за оборону міст, жорстокі бої за які відбувалися впродовж 1941 – 1942 рр. Ленінград, Севастополь, Одеса, Сталінград – яскравий приклад масового подвигу та героїзму. Медаллю «За оборону Сталінграда» станом на 1 січня 1995 р. нагороджено 759 560 осіб [26, 270]. У фондовій колекції Меморіалу зберігається 20 зразків цих медалей та понад 200 посвідчень до них.

Отже, Сталінград – початок тріумфальної ходи радянських військ на шляху до Перемоги. У травні 1945 р. до Берліна дійшли також ті частини та з'єднання, які відзначилися під час Сталінградської битви у грудні 1942 р. – січні 1943 р., що отримали перші військові почесні найменування – «Донські», «Кантемирівські», «Котельниковські», «Сталінградські», «Тацинські». Наказом ВГК від 25 січня 1943 р. командуванню та військам була оголошена подяка [3, 13].

Армії, дивізії, полки, офіцери та солдати, які пройшли горнило Сталінграда, стали елітою Червоної армії. Крім колосального бойового досвіду, вони мали те, чого бракувало багатьом іншим, – віри у свої сили. Вони відчували смак перемоги й побачили на власні очі одну з найбільших катастроф Вермахту.

Перемога під Сталінградом є також точкою відліку на шляху до незалежності України, адже без Перемоги у війні не було б і вільної України. Тому пам'ять про цю грандіозну битву, попри суб'єктивні фактори, притаманні тогочасному радянському суспільству (прорахунки керівництва, намагання перекласти відповідальність за поразки на рядових, величезні втрати тощо), має велике значення для нашого сьогодення.

Робота наукового колективу Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років з комплектування фондової колекції за темою «Учасники Сталінградської битви» не припиняється, процес вивчення та дослідження триває...

Джерела та література:

1. *Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь.* – М., 2009.
2. *Великая Отечественная война 1941-1945. Энциклопедия.* – М., 1985.
3. *Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза.* – М., 1975.
4. *Трубайчук А.Ф. Друга світова війна / А.Ф. Трубайчук.* – К., 1995.
5. *Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років».* – КН-254871-254873. – НД-28645-28651.
6. *Там само.* – КН-240757. – Ф-31692.
7. *Там само.* – КН-120808. – Г-38858.
8. *Там само.* – КН-195128/3. – Л-7314/3.
9. *Там само.* – КН-21802. – Г-1870.
10. *Там само.* – КН-220149. – К-25039.
11. *Там само.* – КН-237228. – Д-47765.
12. *Там само.* – КН-249496. – Д-57376.
13. *Там само.* – КН-254265.
14. *Там само.* – КН-254804.
15. *Там само.* – КН-254831.
16. *Там само.* – КН-254838.
17. *Там само.* – КН-254852.
18. *Там само.* – КН-254853.
19. *Там само.* – КН-254866.
20. *Там само.* – КН-254869.
21. *Там само.* – КН-254873.
22. *Там само.* – КН-5367. – Г-286.
23. *Там само.* – НД-28652.
24. *Там само.* – *Справа Героя Радянського Союзу № 1248.*
25. *Там само.* – *Справа Героя Радянського Союзу № 2148.*
26. *Халин К.Е. Ордена и медали России / К.Е. Халин.* – М., 2007.

© Ярослава ПАСИЧКО

**СТАЛИНГРАД – ТОЧКА ОТСЧЕТА НОВЫХ ФАКТОВ И СОБЫТИЙ
(НА ОСНОВЕ НОВЫХ ПОСТУПЛЕНИЙ В ФОНДОВУЮ КОЛЛЕКЦИЮ
МЕМОРИАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА «НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ИСТОРИИ
ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 ГОДОВ»)**

Исследуется и анализируется содержательно-документальный пласт последних поступлений фондовой коллекции Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов» по теме «Сталинградская битва». На примерах комплексов участников битвы на берегах Волги иллюстрируются факты и события, которые впервые внедрились в ходе коренного перелома Великой Отечественной войны и стали своеобразной точкой отсчета побед Красной армии.

Ключевые слова: Сталинград, Волга, заградительные отряды, контрнаступление, ультиматум, фондовая коллекция, музей.

© Yaroslava PASICHKO

**STALINGRAD IS POINT OF COUNTING OUT OF NEW FACTS AND EVENTS
(ON BASIS OF NEW RECEIPTS TO FUND COLLECTION OF MEMORIAL
COMPLEX «NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF GREAT PATRIOTIC WAR
OF 1941 – 1945»)**

The rich in content and documentary layer of the latest arrivals to the Memorial Fund Collection on the theme of «The Battle of Stalingrad» are being investigated and analyzed. The facts and events which are illustrated on examples of participants' complexes of the battle on the banks of Volga for the first time have been implemented and embodied during the indigenous fracture in the Great Patriotic War and became a distinctive starting point of victories of the Soviet Army.

Keywords: Stalingrad, Volga, the defensive squads, a counteroffensive, an ultimatum, the Fund Collection, a museum.